

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ Т.Г.ШЕВЧЕНКА

ПАВЛЕНКО ЛЮДМИЛА АНАТОЛІЇВНА

УДК 94 (477) 092 “1888 / 1937” + 39

**НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ТА ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ
ЄВГЕНА РИХЛІКА**

07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Чернігів – 2007

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі всесвітньої історії Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка.

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор
ДЯТЛОВ Володимир Олександрович,
Чернігівський державний педагогічний
університет імені Т.Г.Шевченка,
проректор з наукової роботи

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
ТЮРМЕНКО Ірина Іванівна,
Національний авіаційний університет,
професор кафедри політології та
соціальних технологій

кандидат історичних наук, доцент
БАЖАН Олег Григорович,
Інститут історії України НАН України,
старший науковий співробітник відділу
регіональних проблем історії України.

Захист відбудеться 25 грудня 2007 р. о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 79.053.01 при Чернігівському державному педагогічному університеті імені Т.Г.Шевченка (14000, м. Чернігів, Проспект Миру, 13, ауд. 308).

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка (14013, м. Чернігів, вул. Гетьмана Полуботка, 53).

Автореферат розісланий 24 листопада 2007 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук, доцент

А.М.Острянко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДИСЕРТАЦІЇ

Актуальність проблеми полягає у необхідності детального висвітлення наукової та громадської діяльності українських вчених-жертв політичних репресій 20-30-х рр. ХХ ст. До числа кращих представників національної інтелектуальної еліти, імена яких тривалий час перебували у забутті, належить і Євген Антонович Рихлік (1888 – 1937) – вчений-славіст, етнограф, краєзнавець, педагог і громадський діяч.

Життєвий шлях Є.Рихліка, генеза його наукового світогляду, славістичний та етнографічний доробок, педагогічна і громадська діяльність досі не були предметом спеціального комплексного дослідження. Значний масив джерел, який містить неопубліковані наукові праці, доповіді та епістолярну спадщину Є.Рихліка, вимагає актуалізації, системного аналізу та залучення для комплексного вивчення особистості вченого і його суспільно-політичних та історичних поглядів.

Крім того, обрана проблема становить значний інтерес у контексті поглибленого вивчення долі чеської спільноти в Україні, розвитку вищої освіти та науки, пам'яткознавства і музейництва у першій третині ХХ ст.

Тема дослідження актуальна також з огляду на сучасну політичну і культурну активність національних меншин України. Концепція “українського нацменознавства”, обґрунтована Є.Рихліком, його досвід виявлення, аналізу, збереження та популяризації матеріальної та духовної спадщини національних діаспор в Україні зберігають своє значення і на сьогодні.

Зв'язок роботи з науковими темами. Дисертаційне дослідження виконане у відповідності з планом наукової роботи кафедри всесвітньої історії Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка.

Мета дослідження полягає у реконструкції основних етапів життя вченого, його наукової, громадської та педагогічної діяльності в контексті української історії першої третини ХХ ст.

Зазначена мета вимагає вирішення наступних **завдань**:

- проаналізувати історіографію проблеми і джерельну базу дослідження;
- схарактеризувати основні етапи життя, наукової, громадської та педагогічної діяльності Є.Рихліка;
- проаналізувати чинники формування особистості та світогляду вченого;
- визначити роль і місце Є.Рихліка у національно-культурному русі відродження українських чехів у 20-х рр. ХХ ст.;
- з'ясувати обставини трагічної загибелі Є.Рихліка;
- визначити внесок вченого у вітчизняну славістику;
- дослідити концепцію “українського нацменознавства” Є.Рихліка та його науковий доробок в галузі вивчення національних меншин України.

Об'єктом дисертаційного дослідження є особистість Є.Рихліка, **предметом** – його наукова, педагогічна і громадська діяльність.

Хронологічні межі дослідження визначаються роками життя Є.Рихліка (1888 – 1937).

Методологічну основу дисертаційного дослідження складають основні принципи історичного пізнання – історизм та об'єктивність, які передбачають неупереджений розгляд подій та явищ минулого в їхньому розвитку і діалектичному взаємозв'язку. Це дає можливість цілісно розглянути особистість Є.Рихліка, а також виявити особливості його світогляду. Специфіка досліджуваної теми зумовила застосування загальноісторичних методів – проблемно-хронологічного, порівняльно-історичного, структурно-системного та ін.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що на основі опрацювання наукової літератури та широкого кола документів уперше докладно відтворено життєвий і творчий шлях Є.Рихліка, з'ясовано основні етапи науково-педагогічної та громадської діяльності, чинники формування світогляду, причини арешту вченого. Визначена роль Є.Рихліка

у національно-культурному русі відродження українських чехів, громадському та науковому житті. Здійснено комплексний аналіз наукової спадщини Є.Рихліка, з'ясовано основні положення його концепції “українського нацменознавства”, внесок у дослідження етнічної історії України та вітчизняну славістику. До наукового обігу були запроваджені неопубліковані статті Є.Рихліка та його епістолярна спадщина.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що основні положення і висновки дослідження можуть бути використані для написання монографій, навчальних посібників, лекційних курсів для вищих і середніх навчальних закладів з історії України, етнології, краєзнавства, славістики, літературознавства, історії бібліотечної справи тощо.

Апробація результатів дослідження здійснювалась на міжнародних, всеукраїнських та регіональних конференціях упродовж 2000 – 2007 рр.: Всеукраїнській науковій конференції “Українська етнологічна наука на межі ХХ – ХХІ століть” (м. Львів, 29-30 березня 2001 р.); Міжнародній науковій конференції “Славянський мир на порозі третього тисячеліття” (м. Гомель (Білорусь), 15-16 травня 2001 р.); II Міжнародній науковій конференції “Менталитет славян и интеграционные процессы: история, современность, перспективы” (м. Гомель (Білорусь), 23-24 травня 2001 р.), Міжнародній науковій конференції “Історія та культура Лівобережної України” (м. Ніжин, 25-26 жовтня 2001 р.), Міжнародному конгресі “Археологія та етнологія Східної Європи: крок молоді у ХХІ ст.” (м. Одеса, 24-27 квітня 2002 р.); Всеукраїнській науковій конференції “Вивчення всесвітньої історії в Україні: традиції, сучасний стан та перспективи” (м. Чернігів, 17-18 жовтня 2002 р.), Перших Костомарівських читаннях (м. Чернігів, 3 грудня 2002 р.), VII Науковій конференції молодих вчених та студентів (м. Чернігів, 19-23 квітня 2004 р.), Науковому семінарі “Вивчення проблем всесвітньої історії” (м. Чернігів, 28 травня 2004 р.), VIII Науковій конференції молодих вчених та студентів (м. Чернігів, 6 квітня 2005 р.), Міжнародній науковій конференції “Ніжинська вища школа: історія і сучасність (до 200-ліття заснування

Ніжинської вищої школи”) (м. Ніжин, 13-14 жовтня 2005 р.); III Міжнародному семінарі “Проблеми всесвітньої історії: держава та суспільство в історичній ретроспективі” (м. Чернігів, 17-19 травня 2006 р.), X Науковій конференції молодих вчених та студентів (м. Чернігів, 18 квітня 2007 р.), III Міжнародній науковій конференції “Знаки питання в історії України: Регіональний вимір української історії” (м. Ніжин, 19-21 квітня 2007 р.)

Основні положення та висновки дисертації обговорювалися на засіданнях науково-методичного семінару кафедри всесвітньої історії Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка упродовж 2003 – 2006 рр.

Результати дисертаційного дослідження були оприлюднені у 10 статтях і тезах доповідей загальним обсягом 5 друк. арк., у тому числі в 7 статтях у фахових виданнях, затверджених ВАК України.

Структура роботи обумовлена метою та завданнями дослідження і побудована за проблемно-хронологічним принципом. Вона складається зі вступу, трьох розділів, що поділяються на підрозділи, висновків (175 сторінок основного тексту), списку використаних джерел та літератури (442 позиції) і додатків.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, сформульовано об’єкт і предмет, визначено хронологічні межі, мету та завдання, методологічні принципи, новизну і практичне значення дисертаційного дослідження.

Перший розділ **“Історіографія проблеми та джерельна база дослідження”** присвячений аналізу стану розробки проблеми у вітчизняній та зарубіжній історіографії та характеристиці джерельної бази роботи.

Вивчення науково-педагогічної та громадської діяльності вченого умовно поділено на три етапи: 1) 1920-ті рр. – 1931 р. – відгуки наукової громадськості на сторінках вітчизняних та зарубіжних видань про

славістичну, етнографічну, педагогічну, культурно-просвітницьку та громадську діяльність Є.Рихліка до його арешту; 2) 1932 р. – 1980-ті рр. – радянська історіографія; 3) 1990-ті рр. – початок ХХІ ст. – українська історіографія доби незалежності. Опрацьовану літературу умовно можна розділити на декілька груп: відгуки та рецензії, які містять оцінку діяльності вченого; біографічні нариси; статті, в яких принагідно згадуються окремі аспекти проблеми; праці, що містять аналіз славістичної та “нацменознавчої” спадщини Є.Рихліка.

До арешту Є.Рихліка була опублікована низка статей про його наукову, педагогічну та громадську діяльність, яка сприяла відродженню національно-культурних цінностей українських чехів. Це рецензія А.Степовича на дослідження вченого про діалектичні особливості мови мешканців чеської колонії Вільшанки на Житомирщині, публікації чеських журналістів і науковців Б.Мартінкової, Я.Полівки, С.Кліми, повідомлення про створення Кабінету для вивчення національних меншин України при Етнографічній комісії ВУАН (далі – Кабінет національних меншин) на сторінках наукових і науково-популярних видань УСРР¹.

Після арешту Є.Рихліка у січні 1931 р. його ім'я і праці надовго зникли з наукового обігу. Після короткої замітки у ніжинській газеті “Нове село” за 1933 р., у якій учений згадувався як “класовий ворог” і “контрреволюційний націоналіст”², стисла інформація біографічного змісту з'явилася в енциклопедичних виданнях у СРСР тільки після політичної “відлиги”, а також за кордоном з ініціативи української наукової еміграції³.

¹ Степович А. Проф. Євген Рихлик. З етнографічних студій // Етнографічний вісник. – 1928. – Кн. 6. – С. 118 – 119; ДАЧО. – Ф. Р – 8840. – Оп. 3. – Спр. 7753. – Арк. 27, 41; Хроніка // Вісті Всеукраїнської Академії Наук. – 1929. – № 3-4. – С. 88; Хроніка // Там само. – 1929. – № 7-8. – С. 45; Літні експедиції Етнографічної комісії ВУАН // Червоний шлях. – 1929. – № 8-9. – С. 221; Наукова хроніка // Там само. – 1929. – № 12. – С. 221; Кабінет нацменшостей при ВУАН // Там само. – 1930. – № 1. – С. 188.

² З корінням вирвати націоналістичні-контрреволюційні елементи з НІП // Нове село (Ніжин). – 1933. – 28 грудня.

³ Український Радянський енциклопедичний словник: В 3 т. – К., 1968. – Т. 3. – С. 139; Богомолова Н.А. Рыхлик Евгений Антонович // Славяноведение в дореволюционной России: Библиографический словарь. – М., 1979. – С. 327 – 328; Історія міст і сіл УРСР: В 26 т. – К., 1983. – Т. Чернігівська область. – С. 458; Енциклопедія українознавства. Словникова частина: В 10 т. – Львів, 1997. – Т. 7. – С. 2513.

Г.Казьмирчук, В.Горленко, П.Одарченко дали стислі оцінки доробку вченого в галузі славістики та вивчення національних меншин України⁴. В академічному виданні з історії чеської літератури ХІХ – ХХ ст. монографія Є.Рихліка про життя і творчість Ф.Челяковського була віднесена до переліку основних досліджень з даної проблеми⁵.

На початку 1990-х рр. почали з'являтися біографічні нариси, присвячені Є.Рихліку, основним джерелом яких була відкрита для істориків кримінальна справа вченого. У статтях Ю.Данилюка, Є.Ємельянова, М.Костриці, Ю.Шаповала, Г.Самойленка, О.Самойленка, П.Скрипника були окреслені головні віхи життя і діяльності Є.Рихліка, вказані його основні друковані праці. Доля вченого розглядалась авторами як одна з трагічних сторінок історії краєзнавчого руху та історіографічного процесу в Україні⁶.

У цей же час побачила світ низка праць, у яких аналізуються окремі аспекти життя і діяльності Є.Рихліка. Так, Р.Кондратюк, Л.Шевцова та Ю.Луцький⁷ особливу увагу приділили участі вченого у національно-культурному русі відродження українських чехів. Внесок Є.Рихліка у розвиток Ніжинської вищої школи та громадсько-культурне життя Ніжина схарактеризували В.Кондрашов, О.Бойко, В.Ткаченко, А.Острияко, Є.Страшко, С.Зозуля, Г.Самойленко, О.Самойленко, І.Конончук, та ін.⁸ У

⁴ Казьмирчук Г.Д. Кирило-Мефодіївське товариство в дослідженнях українських істориків України (1918 – 1934 рр.) // Вісник Київського університету. Історичні науки. – 1978. – № 20. – С. 75; Горленко В.Ф. Киев – центр этнографической науки на Украине (к 1500-летию Киева) // Советская этнография. – 1982. – № 6. – С. 96; Одарченко П. Иван Кошелівець (До 80-ліття з дня народження) // Одарченко П. Українська література: Збірник вибраних статей. – К., 1995. – С. 222, 229; Одарченко П. Богдан Кравців як літературознавець // Одарченко Петро. Портрет вченого і дослідника. Статті, документи, листи. – К., 1998. – С. 121; Вірний М. Достойний ювіляр (80-річчя П.В.Одарченка) // Там само. – С. 197.

⁵ Очерки истории чешской литературы XIX – XX веков. – М., 1963. – С. 690.

⁶ Данилюк Ю. Дві батьківщини Є.Рихліка // Репресоване краєзнавство: (20-30-і роки). – К., Хмельницький, 1991. – С. 284 – 287; Ємельянов В. З когорт нескорених // Література і культура Полісся. – Ніжин, 1994. – Вип. 4. – С. 59 – 62; Костриця М. В'язень № 37. Повернення з забуття // Житомирський вісник. – 1997. – 31 січня; Шаповал Ю. “Належить до небагатьох вчених славистів...” (життя і смерть Євгена Рихліка) // Шаповал Ю. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії. – К., 2001. – С. 374 – 388; Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії. – Ніжин, 2005. – С. 221 – 223; Скрипник П. Рихлік Євген Антонович // Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України: Біографічний довідник. – К., 2005. – Ч. 2. – С. 179 – 183.

⁷ Кондратюк Р., Шевцова Л. До історії діаспори на Житомирщині // Волинь-Житомирщина. – Житомир, 1998. – Вип. 2. – С. 4; Луцький Ю. Чехи на Україні (1917 – 1933). Трагедія господаря // Хроніка – 2000. – К., 1999. – № 29-30. – С. 126 – 127, 130 – 133.

⁸ Кондрашов В. Трагічна сторінка історії вищої школи в Ніжині // Історичне краєзнавство в Україні. Традиції і сучасність. – К., 1995. – Ч. 2. – С. 64; Бойко О. Нарис історії Ніжинської науково-дослідної кафедри історії, культури і мови (20-30-ті рр.) // Сіверянський літопис. – 1998. – № 5. – С. 120 – 127;

статтях І. Качуровського, І. Костенка, В. Борисенко, О. Астаф'єва, Д. Чуба, Г. Греченка акцентується увага на педагогічному таланті вченого та впливі Є. Рихліка на формування наукових поглядів його учнів – відомих літературознавців П. Одарченка та І. Павловського⁹.

Діяльність Є. Рихліка як філолога-славіста, викладача кафедри слов'янської філології університету св. Володимира, дослідника Кирило-Мефодіївського братства, знавця “української школи” у польській літературі розглядається у статтях Є. Луняка і Г. Самойленка¹⁰, а також у дисертації І. Журжі¹¹. Внесок Кабінету для вивчення національних меншин України і його керівника у дослідження етнічної історії України відзначили Б. Чирко, Н. Ставицька, С. Заремба, О. Рафальський, В. Наулко, Н. Руденко¹².

Після повернення до наукового обігу творчої спадщини Є. Рихліка його ім'я потрапило на сторінки довідкових видань, в яких учений згадується як один з “провідників духовності в Україні”, активний член Ніжинського

Ткаченко В.В. Історико-краєзнавча діяльність наукових товариств Чернігівщини у 20-30-х рр. ХХ ст. // Україна і Росія в панорамі століть: Збірник наукових праць на пошану проф. К.М.Ячменіхіна. – Чернігів, 1998. – С. 309 – 317; Острянюк А. Ніжинська історична школа: доба розквіту (20-ті – початок 30-х рр. ХХ ст. // Там само. – С. 309 –317; Страшко Є. Гоголівський інститут у 20-30-х рр. // Сіверянський літопис. – 2000. – № 5. – С. 26 – 27; Зозуля С. Ніжинське краєзнавче товариство 20-х рр. ХХ ст. // Сіверянський літопис. Там само. – С. 102; Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа // Чернігівщина incognita. – Чернігів, 2004. – С. 182 – 189; Конончук І.М. Ніжинський інститут і національно-культурне будівництво Чернігівщини 20-30-х рр. ХХ ст. // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2006. – Вип. 31. – С. 186.

⁹ Качуровський І. Життєвий і творчий шлях Петра Одарченка // Просвіта (Ніжин). – 1993. – № 2. – С. 2; Костенко І. Доля Івана Павловського // Просвіта (Ніжин) – 1994. – № 6-7. – С. 6; Борисенко В. Петро Одарченко – етнограф і фольклорист // Родовід. – 1994. – № 7. – С. 94, 96; Астаф'єв О. П. Одарченко. Штрихи до літературного портрета // Одарченко Петро. Портрет вченого і дослідника. Статті, документи, листи. – К., 1998. – С. 31; Чуб Д. Невтомний працівник на полі науки // Одарченко Петро. Портрет вченого і дослідника. Статті, документи, листи. – К., 1998. – С. 80; Греченко Г.Є. Репресовані освітяни Чернігівщини. – Чернігів, 2003. – С. 139.

¹⁰ Луняк Є.М. Робота Є.А.Рихліка “Слов'янознавство Кирило-Методіївців. (З ідеології Кирило-Методіївського братства)” в контексті радянської історіографії Кирило-Методіївського товариства 20-х рр. ХХ ст. // Література і культура Полісся. – Ніжин, 2002. – Вип. 18. – С. 96 – 100; Самойленко Г.В. Дослідник польської літератури Є.А.Рихлик // Поляки в Ніжині: Збірник статей та матеріалів. – Ніжин, 2004. – Вип. 2. – С. 16 – 28.

¹¹ Журжа І. Становлення та розвиток слов'янознавства в університеті св. Володимира (1834 – 1919): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2006. – С. 15 – 16.

¹² Чирко Б.В. Национальные меньшинства на Украине. – К., 1990. – С.13; Ставицька Н.П. Діяльність організацій та установ Всеукраїнської Академії наук з дослідження історико-культурної спадщини національних меншин 20-30 рр. ХХ ст. – К., 1994. – С. 67; Заремба С.З. Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність. – К., 1995. – С. 269 – 270; Рафальський О. Національні меншини України у ХХ ст.: Історіографічний нарис. – К., 2000. – С. 264; Наулко В., Руденко Н. Матеріали Кабінету нацменів Етнографічної комісії ВУАН як джерело дослідження міжетнічних взаємин в Україні // Пам'ять століть. – 2003. – № 5. – С. 107 – 112.

наукового товариства краєзнавства та “відомий діяч культури та науки Чернігівщини”¹³.

Отже, аналіз наукової літератури дає підстави вважати, що життєвий і творчий шлях Є.Рихліка є недостатньо вивченим у вітчизняній та зарубіжній історіографії і потребує ґрунтовного комплексного дослідження.

Джерельна база дисертаційного дослідження складається з писемних та зображальних джерел. Писемні джерела, у свою чергу, поділяються на документальні, наративні та історіографічні.

Використані у роботі документальні джерела складають основну частину джерельної бази і представлені кількома видами. До судово-слідчих матеріалів відноситься документальний комплекс кримінальної справи Є.Рихліка¹⁴, порушеної проти нього у 1931 р. Ніжинським відділом Державного політичного управління за звинуваченням у контрреволюційній діяльності. У 2000 р. справа була передана з архіву Служби безпеки України у Чернігівській області до Державного архіву Чернігівської області (Ф. Р – 8860).

Серед діловодної документації найбільший інтерес становлять особова справа Є.Рихліка і протоколи засідань правління Ніжинського інституту народної освіти та його підрозділів з фонду Ніжинського інституту народної освіти (Ф. Р – 6121) у Ніжинському відділі Державного архіву Чернігівської області (далі – НВ ДАЧО), протоколи засідань Історико-філологічного відділу ВУАН з фонду Академії наук УРСР (Ф. Х) та послужний список Є.Рихліка з фонду Київського університету (Ф. 16) в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського (далі – ІР НБУВ). Вони містять інформацію про здобуття Є.Рихліком освіти, його наукову, педагогічну, громадську діяльність і характеризують особистісні й професійні якості вченого.

¹³ Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. – К., 1990. – С. 511; Калібаба Д.О. Відомі діячі культури, науки, політики Чернігівщини. – К., 1998. – С. 188; Провідники духовності в Україні: Довідник. – К., 2003. – С. 533 – 535.

¹⁴ ДАЧО. – Ф. Р – 8840. – Оп. 3. – Спр. 7753. – Арк. 1 – 177; Спр. 7754. – Арк. 1 – 98.

Розпорядча документація (інструкції, програми, пояснювальні записки, положення, правила тощо) висвітлює регламентацію прав та обов'язків студентів, аспірантів, викладачів, співробітників навчальних закладів, наукових установ та їхніх підрозділів, у яких навчався і працював Є.Рихлік, – Київського університету св. Володимира (Ф. 16) у Державному архіві міста Києва, вищих курсів книгознавства з фонду Українського наукового інституту книгознавства (Ф. 47) у ІР НБУВ, Науково-дослідної кафедри, Консультаційного бюро, семінар-курсів Ніжинського інституту народної освіти (Ф. Р – 6121) у НВ ДАЧО.

Контрольна документація реперзентована анкетами обстеження побутових умов студентів історико-філологічного факультету Київського університету св. Володимира у 1909/1910 навчальному році¹⁵, результатами обстеження Д.Багалієм економічного становища російських університетів¹⁶, численними звітами і бюлетенями окремих підрозділів Ніжинського інституту народної освіти і ВУАН, результатами їхніх обстежень та ревізій.

До дисертаційного дослідження також залучені планова (плани, програми, проекти) та облікова (довідки про зарплатню, кошториси, анкети, списки, переліки, картотеки) документація, що зберігається у фонді Нацмен (Ф. 7) у Науковому архіві Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського (далі – НА ІМФЕ НАНУ).

Наративні джерела представлені передусім мемуарами сучасників Є.Рихліка В.Петрова, О.Оглоблина і Г.Костюка¹⁷ про університет св. Володимира і Київський університет за доби національної революції 1917 – 1921 рр. та становлення радянської тоталітарної системи; О.Кобця, Н.Полонської-Василенко, Д.Косинського про повсякденне життя киян у 1918

¹⁵ ІР НБУВ. – Ф. 38. – Спр. 178. – Арк. 1 – 296.

¹⁶ Багалей Д.И. Экономическое положение русских университетов. – СПб, 1914. – 36 с.

¹⁷ Костюк Г. Деяко про поетичну і наукову спадщину Павла Филиповича // Костюк Г. Літературно-мистецькі перехрестя (паралелі). – Вашингтон; К., 2002. – С. 71 – 84; Домонтович (Петров) В. Київський університет і становлення українського неокласицизму // Народна творчість та етнографія. – 2000. – № 4. – С. 75 – 83; Оглоблин О. Спогади про Миколу Зерова й Павла Филиповича // Хроніка – 2000. – К., 1993. – Вип. 1-2. – С. 87 – 104.

– 1919 рр.¹⁸; П.Одарченка, І.Кошелівця, А.Карпека про Ніжинський інститут народної освіти у другій половині 1920-х рр., побутові й матеріальні умови життя і роботи викладачів¹⁹.

Епістолярна спадщина Є.Рихліка, представлена його листами і телеграмами з Вільшанки, Ніжина, Ленінграда до дружини Ф.Рихлік, М.Грушевського, А.Степовича, М.Могилянського, М.Зерова, А.Лободи, Етнографічної комісії ВУАН, виявлена в особових фондах М.Зерова (Ф. 35), А.Лободи (Ф. 37), А.Степовича (Ф. 179), фондї Академії наук УРСР (Ф. X) в ІР НБУВ та фондї Етнографічної комісії ВУАН (Ф. 1) у НА ІМФЕ НАНУ. Ці матеріали містять унікальну інформацію про стосунки вченого з рідними і колегами, творчі плани, переїзд до Ніжина.

Історіографічні джерела представлені опублікованими й неопублікованими працями Є.Рихліка, в яких знайшли відображення його суспільно-політичні та історичні погляди. Для характеристики цього виду джерел доречним є умовний поділ творчої спадщини вченого на чотири групи: наукові, науково-популярні праці, рецензії та історіографічні огляди.

Зображальні джерела включають копії фотографій Є.Рихліка різних років, альбоми фотографій та малюнків з життя національних меншин України, зібрані у фондї Нацмен НА ІМФЕ НАНУ.

Таким чином, зважаючи на обсяг, різноманітність і зміст використаних джерел, джерельна база дослідження дозволяє дослідити усі аспекти даної проблеми.

У другому розділі **“Основні етапи і напрямки наукової та громадської діяльності Є.Рихліка”** схарактеризовано життєвий і творчий шлях вченого, визначено основні чинники формування його особистісних якостей, наукових поглядів і громадянської позиції.

¹⁸ Кобець О. Незабутні люди і дні // Хроніка – 2000. – К., 1993. – Вип. 1-2. – С. 104 – 116; Полонська-Василенко Н. Київ часів М.Зерова та П.Филиповича // Там само. – Вип. 1-2. – С. 117 – 135.; ІР НБУВ. – Ф. X. – Спр. 6956. – Арк. 1 – 4.

¹⁹ Карпеко А. А. Из воспоминаний о Нежинском институте 20-х гг. // Література та культура Полісся. – Ніжин, 1990. – Вип. 1. – С. 95 – 102; Одарченко П. Під знаком Зерова (Спогади про М.Зерова) // Там само. – С. 255 – 299; Кошелівець І. Розмови в дорозі до себе: Фрагменти спогадів та інше. – К., 1994. – 315 с.

Євген Антонович Рихлік народився 16 листопада 1888 р. у чеській колонії на Волині – селі Вільшанка Чуднівської волості Житомирського повіту Волинської губернії (зараз – Чуднівського району Житомирської області) у родині чехів-переселенців. Родинне виховання, побудоване на взаємоповазі та взаємодопомозі, дозволяло максимально реалізувати індивідуальність і творчий потенціал. Своєрідна атмосфера в рідному селі стимулювала патріотичні настрої та забезпечувала збереження основних рис національної ідентичності. Національне розмаїття Волинського регіону сприяло глибокому розумінню специфіки слов'янських культур і формуванню толерантних поглядів майбутнього вченого на національну проблему.

Крім того, важливу роль відігравала початкова освіта, яку Є.Рихлік здобув у народному однокласному училищі у Вільшанці та реальній школі у Празі, навчання у 5-й Києво-Печерській гімназії та університеті св. Володимира, участь у громадському та науковому житті Києва, вплив учителів – відомих славістів Т.Флоринського, А.Степовича, О.Лук'яненка. Науково-педагогічна кар'єра молодого вченого, зокрема навчання у магістеріумі, викладання у гімназіях Києва та в університеті св. Володимира, робота у Самарському педагогічному інституті, зрештою політичні події на українських теренах протягом першої третини ХХ ст. зумовили еволюцію та кристалізацію особистісних якостей та світогляду.

Повернувшись у 1920 р. до Вільшанки, Є.Рихлік започаткував монографічне дослідження рідного села, брав участь у громадському житті, зокрема у з'їздах чеських колоністів, організував роботу Вільшанської чеської трудової школи, готував чеських вчителів, сприяв відродженню та популяризації національних культурних цінностей. Вчений зробив значний внесок у вивчення чеської мови та культури, обійнявши посаду завідуючого Київською чеською трудовою школою № 105 на Шулявці.

У 1925 р. вчений переїхав до Ніжина, де викладав українську мову та літературу на факультеті соціального виховання Ніжинського інституту

народної освіти, керував роботою секції української мови та письменства Науково-дослідної кафедри Ніжинського інституту народної освіти.

У січні 1929 р. Президія ВУАН створила Кабінет для вивчення національних меншин України при Етнографічній комісії. 17 січня 1930 р. Є.Рихліка було обрано виконуючим обов'язки керівника Кабінету. Зусиллями вченого Кабінет національних меншин був внесений до кошторису ВУАН на 1929/1930 р. і отримав власне приміщення. Був сформований кадровий склад, кореспондентська мережа, встановлені наукові контакти з багатьма установами, організаціями та приватними особами.

Після отримання 11 вересня 1927 р. листа від М.Грушевського Є.Рихлік потрапив під нагляд ДПУ. Вченого було затримано 5 січня 1931 р. Ніжинським відділом ДПУ. Проти нього висунули обвинувачення у контрреволюційній діяльності на користь Чехословаччини. Слідство тривало п'ять місяців. Є.Рихліка звинуватили у тому, що він був зв'язковим резидента чеської шпигунської організації в Україні А.Водседалека і збирав інформацію під виглядом науково-етнографічної роботи.

13 червня 1931 р. Судова Трійка при Колегії ДПУ УСРР визнала Є.Рихліка винним за статтями 54-6 та 54-11 КК УСРР і постановила ув'язнити його строком на 10 років. Покарання вчений відбував у виправних закладах Управління Сибірських виправно-трудоих таборів Народного комісаріату внутрішніх справ СРСР. У 1937 р. він помер за нез'ясованих обставин. 30 грудня 1958 р. після розгляду скарги сина вченого Р.Рихліка кримінальна справа була переглянута Військовим трибуналом Київського військового округу і припинена за недоведеністю обвинувачення.

Отже, Є.Рихлік брав активну участь у науковому та громадському житті України першої третини ХХ ст. і зумів реалізуватися як вчений, педагог і громадський діяч.

У третьому розділі дисертації **“Наукова спадщина Є.Рихліка”** передусім досліджується еволюція наукових поглядів Є.Рихліка на проблему слов’янської єдності, яка була стрижневою у його славістичних студіях²⁰.

Одним з основних напрямків наукових досліджень Є.Рихліка була богемістика. Аналіз першої наукової роботи вченого, в якій розглядається поетична творчість Ф.Челяковського, дає підстави вважати її першим у вітчизняному літературознавстві комплексним дослідженням біографії та спадщини одного з найвідоміших поетів чеського відродження першої половини ХІХ ст.

Найплідніший період **“чехознавчих студій”** Є.Рихліка припадає на другу половину 1920-х рр. У низці наукових та науково-популярних праць, рецензій, історіографічних оглядів він ознайомив українського читача з особливостями музичної культури Чехословаччини, досягненнями чеської етнографічної науки, новинками чеської художньої та наукової літератури.

Основним напрямком полонознавчої діяльності вченого стало вивчення українсько-польських літературних взаємин першої половини ХІХ ст. Висновки практично завершеного дисертаційного дослідження Є.Рихліка були викладені у низці статей у російських та українських наукових виданнях, що уможливило аналіз його концепції **“української школи”** у польській літературі першої половини ХІХ ст. Визначення причин захоплення польських романтиків українською тематикою, з’ясування персонального складу **“української школи”**, аналіз українських сюжетів у пам’ятках польської літератури дозволили Є.Рихліку створити цікаву картину польської літературної **“україноманії”**. Крім того, у другій половині 1920-х рр. Є.Рихлік оприлюднив низку наукових оглядів та рецензій, у яких інформував українську громадськість про розвиток польської етнографії та театрального мистецтва.

²⁰ Рыхлик Е. Жизнь славян: Популярные очерки. – К., 1915. – Вып. 1. Мать Слава и ее австрийские дети. – 40 с.; Вып. 2. Поэзия славянского горя и славянских надежд (Коллар и Сладкович). – К., 1915. – 32 с.

Наприкінці 1920-х рр. Є.Рихлік займався теоретичною розробкою українського “нацменознавства”. Він визначив місце цієї наукової дисципліни в українській історичній науці, її об’єкт, суб’єкт, предмет, мету, завдання, методологію, структуру і перспективи, заклавши теоретичні підвалини для всебічного вивчення матеріального і духовного життя національних меншин УСРР.

Отже, результати вивчення наукової спадщини Є.Рихліка дають підстави твердити про багатогранність його професійних інтересів, міждисциплінарний характер наукових досліджень та вагомий внесок у вітчизняну історичну науку.

У **висновках** підведено підсумки проведеного дослідження.

1. Аналіз наукової літератури дозволяє зробити висновок, що життя, наукова, громадська, педагогічна діяльність Є.Рихліка та його наукова спадщина не були предметом спеціального комплексного дослідження, а вивчення окремих аспектів даної проблеми мало фрагментарний характер. Джерельна база дисертаційного дослідження є достатньо репрезентативною, дає можливість вирішити поставлені завдання і досягти мети дослідження.

2. На основі детальної реконструкції біографії Є.Рихліка визначено етапи його життя, наукової, педагогічної та громадської діяльності. Перший з них охоплює 1888 – 1919 рр. і припадає на дитячі та молоді роки вченого. Цей етап пов’язаний з формуванням його особистості, навчанням, початком науково-викладацької діяльності й вибором наукових пріоритетів, причому вирішальну роль відіграло навчання у Київському університеті св. Володимира.

Другий етап (1920 – 1924 рр.) характеризується активною науковою, педагогічною і громадською діяльністю Є.Рихліка. У центрі його наукових інтересів постає проблема відродження національно-культурних цінностей українських чехів. Це обумовило основні напрямки діяльності Є.Рихліка на даному етапі, а саме історико-етнографічні дослідження й національно-

просвітницьку роботу вченого у чеських колоніях на Житомирщині та у чеській громаді на київській Шулявці.

Третій етап (1925 – 1930 рр.) охоплює роки, упродовж яких Є.Рихлік плідно працював у Ніжинському інституті народної освіти. Водночас тривало розширення спектру його науково-організаційної діяльності. Продовжуючи дослідження в галузі славістики, вчений очолив роботу по вивченню національних меншин України і за дорученням ВУАН створив при Етнографічній комісії Кабінет для вивчення національних меншин України.

Останній етап (1931 – 1937 рр.) складається з трагічних подій – арешту, слідства, відбування покарання у виправних закладах Управління Сибірських виправно-трудоих таборів Народного комісаріату внутрішніх справ СРСР та загибелі за нез'ясованих обставин.

3. Встановлено, що на формування особистісних якостей Є.Рихліка, його моральних цінностей, естетичних смаків, громадянської позиції та основних засад світогляду вплинули виховання в родині національно-свідомих чехів-колоністів; поліетнічне середовище малої батьківщини – Волинського регіону; наукові та політичні погляди вчителів – Т.Флоринського, А.Степовича і Д.Лук'яненка, а також товаришів по навчанню й колег, зокрема, М.Зерова, В.Петрова, М.Грушевського, О.Пчілки, А.Лободи; політичні події за доби української революції та становлення радянської тоталітарної держави.

4. Як педагог, Є.Рихлік сприяв розвитку жіночої середньої та вищої освіти, викладаючи упродовж 1913 – 1918 рр. славістичні дисципліни у навчальних закладах Києва. Він також започаткував чеську шкільну мережу на Волині, розробив навчальну програму, систему підготовки чеських вчителів і привернув увагу відповідних урядових органів та широкої громадськості до проблеми національної освіти і виховання. Є.Рихлік докладав чимало зусиль для збереження педагогічних традицій дореволюційних часів у період численних невиправданих реформ системи вищих навчальних закладів.

5. Досліджуючи громадську діяльність Є.Рихліка, ми дійшли висновку, що вчений був одним з провідних лідерів національно-культурницького руху відродження українських чехів і очолив роботу по збиранню, систематизації, науковому опрацюванню та популяризації духовних скарбів чеської діаспори України. Завдяки його зусиллям наприкінці 1920-х рр. були забезпечені необхідні умови для збереження українськими чехами своєї національної ідентичності.

6. Основним стрижнем славістичної концепції Є.Рихліка стала ідея слов'янської єдності. Визріванню слов'янофільських поглядів вченого сприяло уявлення про його національну приналежність одночасно до трьох слов'янських культур – чеської, російської й української. Ставлення уряду Російської імперії, а згодом і Радянського Союзу до національної проблеми обумовило еволюцію світоглядних засад Є.Рихліка, який відмовився від ідеї про необхідність політичного єднання усіх слов'ян і обстоював тезу про виключно культурну взаємодію представників слов'янського світу. В контексті цих наукових переконань вченого розгорталась його подальша славістична діяльність, яка характеризується двома напрямками: російсько-українсько-чеські науково-культурні зв'язки та українсько-польські літературні взаємини. Основними складовими дослідницької лабораторії Є.Рихліка були ґрунтовність, комплексне вивчення джерел та літератури, міждисциплінарний підхід.

7. Аналіз джерел про “нацменознавчу” діяльність Є.Рихліка дає підстави вважати його одним з фундаторів наукової дисципліни, об'єктом дослідження якої є представники національних меншин України. Синтезуючи науковий доробок кількох поколінь учених, які працювали над зазначеною проблемою, Є.Рихлік теоретично обґрунтував “нацменознавство” як наукову складову української етнології. Залучивши до цієї справи ентузіастів УСРР, РРФСР, Чехословаччини усіх рівнів – від краєзнавців-аматорів до академіків, він заклав наукові, матеріальні, кадрові й структурно-організаційні підвалини розвитку цієї наукової дисципліни, організував

Кабінет по вивченню національних меншин УСРР при Етнографічній комісії ВУАН, чим забезпечив оптимальні умови для збереження духовних скарбів багатонаціональної України.

8. Трагічна доля Є.Рихліка була типовою в українській історії 20-30-х рр. ХХ ст. Він став жертвою радянської каральної системи, по-перше, як представник старої генерації українських учених. Його арешт, певною мірою, був пов'язаний із початком розгрому школи М.Грушевського. Прагнення ліквідувати національно-свідому українську інтелігенцію змусило радянську владу звернути увагу на вчених, які прислужилися розвитку національної ідеї, до яких належав і Є.Рихлік. По-друге, вчений привернув до себе увагу активною і успішною роботою по відродженню і популяризації культурної спадщини представників багатьох народів, що мешкали на українських теренах, передусім чехів. Тому подальша робота Є.Рихліка в галузі нацменознавства, з огляду на агресивний інтернаціоналізм, становила небезпеку для затвердження державної ідеології. По-третє, загибель вченого можна вважати складовою процесу ліквідації Ніжинської вищої школи, яка наприкінці 1920-х рр. ще зберігала старі науково-освітні традиції.

9. Оцінююючи в цілому науковий доробок Є.Рихліка, слід зазначити його багатогранний талант і широкий спектр наукових інтересів. Він зробив внесок у розвиток української славістики, краєзнавства, етнографії, педагогіки, філології, пам'яткознавства, музейництва, культурології, архівної і бібліотечної справи.

Основний зміст та висновки дисертації викладено у публікаціях:

1. Євген Рихлік: формування та еволюція історичного світогляду // Сіверянський літопис. – 2001. – № 5. – С. 89 – 97.
2. Анализ исторических условий формирования нового ментального типа украинских чехов по результатам исследований Е.Рыхлика // Менталитет славян и интеграционные процессы: история, современность, перспективы: Материалы II Международной научной конференции. – Гомель, 2001. – С. 179 – 180.

3. Историческая судьба украинских чехов в исследованиях Е.Рыхлика // Славянский мир на пороге третьего тысячелетия: Материалы Международной научной конференции. – Гомель, 2001. – С. 29 – 30.
4. Програма вивчення національних меншостей України (кінець 20-х – початок 30-х рр. ХХ ст.) та результати її здійснення // Народознавчі зошити. – 2001. – № 1. – С. 607 – 610.
5. Внесок Є.Рихлика у розвиток музейної справи в Україні // Література і культура Полісся. – Ніжин, 2002. – Вип. 18. – С. 171 – 177.
6. Передумови комплексного наукового дослідження національних меншостей України у 1920-30-ті рр. // Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження. – Одеса, 2002. – Т. 3. – С. 209 – 210.
7. Українсько-польські взаємини першої половини ХІХ ст. в творчості Є.Рихлика // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка. — Чернігів, 2002. – Вип. 15. – Серія: Історичні науки. – № 1. – С. 74 – 79.
8. Участь Є.Рихлика у русі національно-культурного відродження українських чехів у 1920-х рр. // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка. – Чернігів, 2004. – Вип. 27. – Серія: Історичні науки. – № 2. – С. 96 – 104.
9. Євген Рихлік і Ніжинська вища школа // Література і культура Полісся. – Ніжин, 2006. – Вип. 31. – С. 189 – 196.
10. Українсько-чеські науково-культурні взаємини у 1920-х рр. // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка. – Чернігів, 2006. – Вип. 34. – Серія: Історичні науки. – № 4. – С. 108 – 112.

АНОТАЦІЇ

Павленко Л.А. Науково-громадська і педагогічна діяльність Євгена Рихлика. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – Історія України. – Чернігівський державний педагогічний університет імені Т.Г.Шевченка. – Чернігів, 2007.

Дисертація присвячена комплексному дослідженню життя, науково-педагогічної і громадської діяльності Є.А.Рихліка. У роботі визначені основні етапи життєвого і творчого шляху вченого, чинники формування його світогляду, причини арешту. Проаналізована роль Є.Рихліка у національно-культурному русі відродження українських чехів, участь у наукових, культурно-просвітницьких і громадських організаціях, педагогічна діяльність у середніх та вищих навчальних закладах України у першій третині ХХ століття. На основі аналізу наукової спадщини Є.Рихліка розкрито його внесок у розвиток вітчизняної славістики, етнографії, музейництва, бібліотечної справи.

Ключові слова: Є.А.Рихлік, українські чехи, Київський університет св. Володимира, Ніжинський інститут народної освіти, славістика, Кабінет для вивчення національних меншин України.

Павленко Л.А. Научно-педагогическая и общественная деятельность Евгения Рыхлика. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – История Украины. – Черниговский государственный педагогический университет имени Т.Г.Шевченко. – Чернигов, 2007.

Диссертация посвящена исследованию жизненного и творческого пути украинского ученого-слависта, этнографа, краеведа, педагога и общественного деятеля первой трети ХХ в. Евгения Антоновича Рыхлика, чье имя и научное наследие были преданы забвению в результате политических репрессий 1930-х гг.

Анализ историографии проблемы позволяет сделать вывод, что личность, научно-педагогическая и общественная деятельность ученого не

были предметом специального комплексного исследования. В то же время, широкий круг источников свидетельствует о достаточной репрезентативности документальной базы.

В работе определены основные этапы биографии Е.Рыхлика, векторы научной деятельности и эволюции его научных и политических взглядов.

Одной из важных вех научной карьеры Е.Рыхлика стала этнографическая экспедиция на Волынь в 1920 – 1924 гг. по поручению Этнографической комиссии Всеукраинской Академии наук. Изучая быт и традиции чешских крестьян села Ольшанка, ученый констатировал, что украинские чехи ускоренными темпами теряют свою национальную самобытность. Пытаясь сохранить и популяризовать чешский язык и культурные ценности, Е.Рыхлик стал одним из лидеров национального движения культурного возрождения чешской диаспоры Украины. Как педагог, Е.Рыхлик внес заметный вклад в развитие женского образования в Украине, работая в средних и высших учебных заведениях Киева, и Нежинской высшей школы, Киевского университета и других учебных заведений. Он руководил научной работой аспирантов П.Одарченко и И.Павловского, ставших впоследствии выдающимися специалистами в области литературоведения.

Одним из основных направлений научной деятельности Е.Рыхлика была богемистика. Ученый изучал проблемы чешского литературного возрождения первой половины XIX века, особенности развития науки и культуры Чехословакии 1920-х гг. Результаты его исследований были опубликованы в украинских и российских научных и научно-популярных изданиях.

Плодотворной была деятельность Е.Рыхлика и в области полонистики. Особое внимание ученый уделял проблемам украинско-чешских научно-культурных отношений. Наиболее ценным является его исследование «украинской школы» в польской литературе первой половины XIX в.

В конце 1920-х гг. Е.Рыхлик занимался изучением этнической истории Украины. Он возглавил Кабинет для изучения национальных меньшинств Украины, созданный в 1929 г. при Этнографической комиссии ВУАН. Ученый начал теоретическую разработку украинского “нацменоведения”. Он определил место новой научной дисциплины в украинской исторической науке, ее объект, предмет, цель, задачи, структуру и перспективы.

В 1931 г. Е.Рыхлик был арестован по обвинению в шпионской деятельности в пользу Чехословакии, признан виновным и осужден на 10 лет лишения свободы. В 1937 г. он умер при невыясненных обстоятельствах.

Оценивая в целом научное наследие Е.Рыхлика, следует отметить его многогранный талант и широкий спектр научных интересов. Он внес ценный вклад в развитие славистики, краеведения, этнографии, педагогики, филологии, культурологии, архивного, музейного и библиотечного дела.

Ключевые слова: Е.А.Рыхлик, украинские чехи, Киевский университет св. Владимира, Нежинский институт народного образования, славистика, Кабинет для изучения национальных меньшинств Украины.

Pavlenko L.A. The scientific, public and pedagogical activity of Evgenyi Rykhlik. – Manuscript.

The dissertation for receiving a scientific degree of candidate of historical science in speciality 07.00.01 – History of Ukraine. – Chernihiv State Pedagogical T.G.Shevchenko University. – Chernihiv, 2007.

The dissertation is devoted to research of life, scientific, pedagogical and public activity of E.Rykhlik. In the work the basic periods of vital and creative life of the scientist, factors of formation of his scientific outlook, reasons of arrest are determined. It contains the analysis of E.Rykhlik’s role in the national and cultural movement of Ukrainian Czechs revival, his participation in scientific, cultural, educational and public organizations of Ukraine in the first third of the XXth century. On the basis of the analysis of E.Rykhlik’s scientific heritage, his

contribution to development of domestic Slav philology and history, ethnography, museum business is revealed.

Key words: E.Rykhlik, Ukrainian Czechs, University of St. Volodimier, Nejin institute of national education, Slavic studies, the Cabinet for study of national minorities of Ukraine.